

Kris Brussen

Stijlbreuk en vormverlies

Johan Huizinga: een cultuurcriticus in de internationale politieke ruimte

Sinds de verwerping van de Europese grondwet in Nederland pogen zowel politici als de media de rol van Nederland binnen de Europese samenwerking te herdefinieerden. In onderstaande *Persoonlijkheden* schetst Kris Brussen de rol die Johan Huizinga speelde tijdens het ontstaan van de Europese samenwerking en de problemen waarmee hij worstelde.

Inleiding¹

De oprichting van de Volkenbond in 1919 staat in de politiek-culturele benadering van de internationale betrekkingen symbool voor de gewijzigde onderlinge machtsverhoudingen. Er werd gebroken met de op dat moment gegeven verhoudingen tussen staten, waarin het machtsevenwicht dominant was. Zoals de Groningse historicus C.A. Tamse echter al bepleitte was deze politieke werkelijkheid alleen niet direct gegeven, maar werd ze onder andere bepaald 'door de voorstellingen die tijdgenoten zich er van maken.'² In hun gerichte acties en vertoog uit zich de politieke cultuur, waarbinnen vervolgens de regels van het spel opgesteld dienen te worden.

Een tijdgenoot, die zich met de regels van het spel (zelfs letterlijk, zoals in zijn boek *Homo ludens* uit 1938, over de vraag of cultuur op te vatten is als een spel) bezig hield, was de Leidse hoogleraar Johan Huizinga, de man die wordt gezien als de grondlegger van de cultuurgechiedenis. Volgens zijn biograaf, de Groningse historicus W. Krul voegde Huizinga de begrippen 'stijl', 'vorm' en 'mentaliteit' toe aan het cultuur-

- 1 Dit artikel is een (licht) bewerkte versie van de eindpaper die tijdens het derdejaars kernvak 'De passie voor vrede en veiligheid', gegeven in het eerste semester van 2005, is geschreven. Mijn dank gaat uit naar de begeleidend docent, dr. Riemens, en de de redactie van Groniek.
- 2 C.A. Tamse, 'De diplomatieke revolutie van 1919 en de omslag in de internationale politieke cultuur', *Groniek* 30 (1997) 434-456, aldaar 447.

begrip,³ waarbij het interessant is op te merken dat H. te Velde en I. de Haan in de jaren 90 een dergelijke toevoeging aan de politieke cultuur voorstelden.⁴

In dit artikel zal vooral worden gekeken naar het proces van stijl-, vormen- en mentaliteitsverlies, zoals Huizinga dat constateerde in zijn cultuurkritieken. Omdat deze cultuurkritiek zich ontwikkelde in de vroege jaren 30 en zich intensiverde nadat de Leidse hoogleraar betrokken was geraakt bij de Internationale Commissie voor Intellectuele Samenwerking in 1935, zullen hier drie fasen worden beschreven: die van de oprichting van de Internationale Commissie, Huizinga als cultuurcriticus en ten slotte, Huizinga als lid van de CICI. Het is hierbij mijn doel de figuur Johan Huizinga te plaatsen binnen de internationale politieke cultuur van de crisisjaren '30 en te beschrijven hoe hij in zijn werken en werkzaamheden reageert op de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog.

Het ontbreken van een intellectuele institutie: de oprichting van de CICI

De ratificatie van het Volkenbondverdrag bleek in meerdere opzichten een mijlpaal: de schaal waarop landen besloten samen te werken op politiek, militair en juridisch gebied was ongeëvenaard. Over internationale samenwerking op intellectueel terrein werd echter met geen woord gerept, net zoals onderwerpen als onderwijs en opvoeding onvermeld bleven.⁵ De roep om een intellectuele institutie onder de vlag van de Volkenbond zwol dan ook snel aan onder internationalisten, die dit als een onmisbaar onderdeel zagen in het streven naar vrede in veiligheid ná de Grote Oorlog.⁶ Binnen deze op te richten commissie zou er een belangrijke rol zijn weggelegd voor de Europese geleerden en intellectuelen. Deze hoogopgeleide mannen en vrouwen werden geacht het wantrouwen dat Europa zo kort na het einde van de oorlog nog beheerste te beëindigen door inzicht te verkrijgen in elkaars gedachtewereld.

3 W.E. Krul, *Historicus tegen de tijd. Opstellen over het leven en werk van J. Huizinga* (Groningen 1990) 235.

4 Zie Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200, aldaar 167. Het betreft hier echter een wezenlijk andere vorm van 'stijl' dan bij Huizinga: waar het bij Huizinga gaat om een 'mentale stijl', ijvert Te Velde voor een 'uiterlijke stijl' van de politiek.

5 M. J. Riemens, *De passie voor vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren van Nederland* (Groningen 2005) 213.

6 Riemens, *De passie voor vrede*, 213.

Het was een periode waarin de intellectueel een 'gidsrol' kreeg toebedeeld: met het kweken van solidariteit en natuurlijke harmonie tussen de volkeren zou de elite haar steentje aan de vrede kunnen bijdragen.⁷

Hoewel de noodzaak tot het oprichten van een dergelijke intellectuele commissie dus al spoedig duidelijk werd konden de Volkenbond en de lidstaten het maar moeilijk eens worden over de invulling hiervan. De nationale regeringen aarzelden om verantwoordelijkheid over te dragen aan een organisatie die zich met hun cultuurpolitiek zou bemoeien en vreesden inmenging in binnenlandse zaken als onderwijs. Pas in 1922 kreeg het Volkenbondsecretariaat toestemming van de twee grootste dwarsliggers Engeland en Frankrijk (dat het Frans als voertaal van de internationale politiek al had moeten opgeven en nu vreesde nog meer concessies te moeten doen) om kandidaten te benaderen, waaruit er uiteindelijk twaalf werden gekozen. Hieronder bevonden zich onder anderen Bergson, mevrouw Curie, De Reynold en Einstein.⁸ Van 1 tot en met 5 augustus vond de eerste vergadering van de Commission Internationale de Coopération Intellectuelle (de CICI) plaats en in het openingswoord legde men meteen de nadruk op het feit dat de leden niet de nationale regeringen vertegenwoordigden, maar geheel autonoom tot beslissingen konden komen. Maar hoezeer de Volkenbond ook zijn best had gedaan de commissie buiten de politiek te plaatsen, na de aanstelling van twaalf leden kwam de politieke invloedsuitoefening toch langzaam op gang. Na vijf dagen kwam de CICI tot enkele bescheiden voornemens: er zou een internationaal vergelijkende enquête komen over het intellectuele leven na de oorlog en er werden drie subcommissies in het leven geroepen, die wetenschappelijke documentatie, interuniversitaire samenwerking en juridische bescherming van intellectueel eigendomsrecht zouden onderzoeken.⁹

Het voorbeeld van de CICI leidde binnen enkele maanden tot veel navolging. Vanaf het moment dat de Internationale Commissie de nationale wetenschappelijke instituten benaderde voor informatie betreffende de enquête schoten de Nationale Commissies voor Intellectuele Samenwerking als paddestoelen uit de grond, veelal ontstaan onder aanvoering van de universiteiten en Academies van Wetenschappen.¹⁰ Ook in Nederland werd dit idee opgevat, vooral na het toetreden van de Haarlemse hoogleraar Lorentz tot de CICI. Om de communicatie tussen de nationale afdelingen

7 Idem.

8 Ibidem, 227.

9 Ibidem, 229.

10 Ibidem, 231.

en de Internationale Commissie te versoepelen en te coördineren werd tenslotte een Internationaal Instituut voor Intellectuele Samenwerking (de IICI) opgericht, met Parijs als standplaats. In 1926 werd de Nederlandse Commissie voor Intellectuele Samenwerking uiteindelijk opgericht.

Nederland toonde echter een ambigue houding ten opzichte van deze toegenomen internationale samenwerking. Al in 1922 was de Haagse regering in aanvaring met de Volkenbond gekomen over een CICI-rapport dat het universitaire leven in Nederland beschreef. Spil in deze affaire was de Leidse hoogleraar Johan Huizinga, lid van de Nederlandse Koninklijke Academie der Wetenschappen en voorzitter van de Algemene Commissie voor Internationale Studie-Aangelegenheden. De informatie die Huizinga op aanvraag van de Internationale Commissie had opgegeven over het Nederlandse universitaire klimaat werd door de Geneefse volkenbondafdeling gepubliceerd in een kritische brochure getiteld 'Pays-Bas. Les universités'. Minister Van Karnebeek voelde zich danig in zijn wiek geschoten en betwijfelde openlijk de autoriteit van de Commission internationale. Pas na bemiddeling van Lorentz kon de zaak gesust worden. De zaak zou echter als een schaduw over de verhoudingen op intellectueel gebied tussen Nederland en de Volkenbond blijven hangen. De kleine lidstaat voer immers nog steeds een neutraliteitspolitiek en bovendien leefde onder veel internationalisten ook nationalistische gevoelens.¹¹ Een Volkenbond die steeds meer bevoegdheden naar zich toe trok, wat volgens de Haagse regering strijdig was met de preambule, paste hier dan ook niet in.

Huizinga: cultuurcriticus en cultuurpessimist

Johan Huizinga droeg deze dubbele houding jegens internationale samenwerking ten volle uit. In 1925 was hij toegetreden tot de Nederlandse tak van de CICI, maar reeds in 1928 stapte hij hier alweer uit, officieel vanwege tijdgebrek. In de vroege jaren '30 verscheen Huizinga weer op het strijdtoneel. Hij verwierf internationale bekendheid en sympathie door in 1933 de Duitse nazi Von Leers de toegang tot de Leidse universiteit te ontzeggen. Hier liet de afkeer die Huizinga had voor sterke ideologieën en politieke stromingen zich al duidelijk gelden. Desondanks was Huizinga geen man van de harde actie en wilde hij zich politiek ook niet binden.¹² Het incident met Von Leers

11 Ibidem, 259.

12 W. Otterspeer, *Huizinga voor de afgrond. Het incident-Von Leers aan de Leidse universiteit in 1933* (Leiden 1984) 30.

opende wel deuren voor hem. Enkele weken na de affaire kreeg hij een uitnodiging deel te nemen aan de door de CICI georganiseerde 'Entretiens', een serie ontmoetingen tussen buitenlandse intellectuelen. De eerste bijeenkomst waar Huizinga aan deelnam, was getiteld 'De toekomst van de Europese geest'. In een betoog preeft 'the most famous man in Holland', zoals de geboren Groninger werd aangekondigd,¹³ 'elk gevoel, elk idee dat de morele krachten van de Westerse volkeren op harmonische wijze tot elkaar heeft gebracht', zoals het stoïcisme, de Verlichting, de Christelijke eenheid en het ridderideaal van de Middeleeuwen en het humanisme. Het is geen toeval dat de destijds meest bekende werken van Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen* uit 1919 en *Erasmus* uit 1924 over de laatste twee onderwerpen handelden.

Hij waarschuwde echter voor de gevaren van het 'hedendaagse nationalisme', maar toonde een opmerkelijke ambiguïteit door te stellen dat de verschillen tussen de naties niet dienen te worden afgezwakt maar juist het uitgangspunt van een Europees gevoel zijn. Huizinga: 'Ik geloof niet dat de naties, op dit moment althans, bereid zijn om bewust offers te brengen, maar zij zullen offers brengen zonder het te weten, door elkaar beter te leren kennen.'¹⁴ Hij illustreert dit voorbeeld aan de hand van de Nederlandse geschiedenis: 'Ik geloof dat geen enkel land zozeer is blootgesteld aan de invloeden van buitenaf als Holland. Het geluk van Holland is dat het geen eenzijdige invloed kent maar een invloed die van verschillende kanten komt. [De Hollander] heeft allerlei karakteristieken overgenomen van de omringende naties, vaak meer dan hij zelf beseft, zonder evenwel iets van zijn nationale identiteit te verliezen.'¹⁵ In zijn artikel 'Johan Huizinga en de Coopération intellectuelle internationale' noemt Christophe de Voogd deze houding 'internationaal nationalisme', wat in het geval van Huizinga betekende dat hij het nationaliteitsprincipe van kleine staten verdedigde, maar het nationalisme van grote mogendheden bekritiseerde.¹⁶

13 A. van der Lem, ed., *Een zweven over de tuinen van den geest. Leven en werk van Johan Huizinga. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in het Academisch Historisch Museum te Leiden van 18 december 1991 t/m 14 februari 1992* (Leiden 1991) 71.

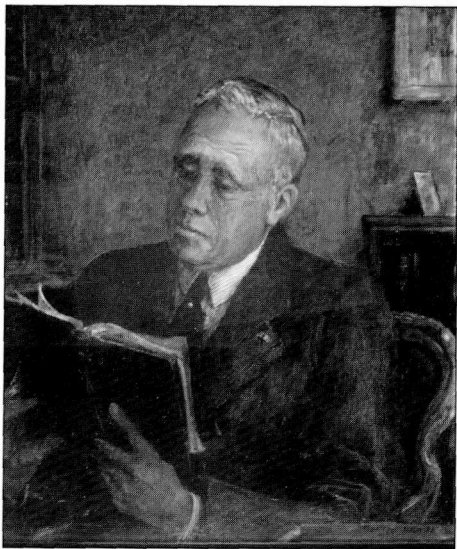
14 C. de Voogd, 'Johan Huizinga en de Coopération intellectuelle internationale: 'een intellectueel ambassadeur' van Nederland in crisisjaren', *De Gids* 2 (2005) 159-169, aldaar 165.

15 De Voogd, 'Johan Huizinga en de Coopération intellectuelle internationale', 165.

16 Idem, het 'internationale nationalisme' van Huizinga werd vooral bekend door de zogenoemde *Brief aan M. Julien Benda*. Hierin ageerde hij tegen het in zijn ogen 'extreme internationalisme' dat de Franse schrijver-philosoof Benda bepleitte en benadrukte de Groninger de waarde van de nationaliteit.

In 1934 verscheen *Nederland's geestesmerk*, een bespiegeling over de Nederlandse geschiedenis en volksaard, om Huizinga's pleidooi van Nederland als 'gidsland' kracht bij te zetten. Hoewel het werkje voor het overgrote deel buiten de moderne tijd is gesitueerd, valt tussen de regels door forse cultuurkritiek te lezen: 'Het beklemmende gevoel van te leven in een wereld hollende naar haar verderf heeft Europa sedert het einde der Middeleeuwen niet meer in de hevigheid gekend, waarmee het onzen tijd bezwaart.'¹⁷

Behalve dat de Leidse rector magnificus het hypernationalisme als gevaar bestempelde, uitte hij ook zijn zorgen over het verval van de moraal en de verpaupering van de mentaliteit. In een begeleidend artikel in het tijdschrift *De Gids* schreef Huizinga dat alles nog niet verloren was, een bloei van de cultuur zou een bloei van de maatschappij bevorderen. Onder cultuur verstond hij dan 'een in bepaalde plaats en tijd gerealiseerde samenwerking van gemeenschapsleven en geestelijke productie. Zij is ruim, zij omvat eigenlijk het geheele menselijke bedrijf, en sluit het politieke leven in; het accent valt op de samenwerking. Daarin ligt niet alleen de voorwaarde tot de gesloten eenheid der cultuur, tot haar

Johan Huizinga (1872-1945) was van 1905 tot 1915 hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen. Tot 1942 was hij vervolgens hoogleraar Algemene Geschiedenis in Leiden en (vanaf 1929) voorzitter van de afdeling Letterkunde van de KNAW.

stijlvormend vermogen, maar zij is draagster van den Ethos, die alle bijeengehouden deelen infiltreert en die door de menschengroepen, die daarin functionneeren wordt beleden.'¹⁸ Het is opmerkelijk dat Huizinga hier elementen van de nieuwe politieke cultuur als stijl, vorm en mentaliteit al benoemd. Het werkje *Nederland's geestesmerk* werd herdrukt en inspireerde Huizinga tot het schrijven van een uitgebreidere versie, die in het voorjaar

17 J. Huizinga, *Nederland's geestesmerk* (Leiden 1934) 18.

18 C.T. van Valkenburg, *J. Huizinga. Zijn leven en persoonlijkheid* (Amsterdam 1946) 56.

van 1935 verscheen onder de titel *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd*.

Het boek opent met een beroemde alinea die dramatiek aan pessimisme koppelt: 'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze arme Europeesche menscheit achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken.'¹⁹ Wat volgt is een 230 pagina's tellende aanklacht tegen de drie kwalen van de maatschappij van de dertiger jaren: de mechanisatie van het sociale leven, de ziekelijke dwang tot organisatie en identificatie en het algemeen verbreide bijgeloof. Aan de basis hiervan stonden stijl-, vorm- en mentaliteitsverlies, en Huizinga besteedt dan ook de laatste drie hoofdstukken aan deze onderwerpen.²⁰

'Een enorm tijdverlies': Huizinga als lid van de CICI

Aan het begin van de crisisjaren dertig was Nederland op slechte voet met de Volkenbond komen te staan. Het bewoog zich voorzichtig door het internationale spanningsveld en poogde zich niet meer in te laten met de Geneefse politieke initiatieven. Ook bij Huizinga ontwikkelde zich een afkeer van de politieke ontwikkeling die in Europa en binnen de Volkenbond gaande was. In december 1930 schreef hij een kort artikel in het tijdschrift *De Gids* waarin hij de 'verpolitieking' binnen de commissie en het groeiende nationale krachten hekelde: 'Wat inderdaad geschied komt erop neer, dat de leiding gaandeweg uit de handen van mannen als Bergson, Lorentz en Einstein overgaat in die van de bedrijvige nationale politici. (...) Het gehele

19 J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (Haarlem 1935) 1.

20 Zie hiervoor *In de schaduwen van morgen*, hoofdstuk XIX 'Stijlverlies en Irrationalisatie': 'Uit dit aesthetische gezichtspunt doet zich het proces voor als stijlverlies. De trotsche geschiedenis van dit rijke Westen vertoont zich aan ons in een opeenvolging van stijlen; wij noemen ze met schoolnamen: romaansch, gothiek, renaissance, barok, alles in eerste instantie benamingen voor een zekere vorm van beeldend vermogen. Maar de woorden vloeien over de rand: wij willen er ook het gedachtenleven, ja de gansche structuur dier tijden mee begrijpen.' Vergelijk: H. te Velde's artikel 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', waarin Te Velde wijst op de 'overwoekering van de politiek door cultuur' (de reductie van politiek tot een uitdrukking van cultuurstijlen) en 'het gevaar van de esthetisering' (het verdwijnen van het conflict).

instituut wordt zo een onderonsje van eenige grote mogendheden, en de kleine naties hebben het toekijken.²¹ Alleen op het gebied van intellectuele samenwerking wilde Nederland zich nog binden en het voert dan ook via Buitenlandse Zaken een verwoede lobby om weer een Nederlander in de Commission Internationale de Coopération Intellectuelle te krijgen. Onder druk van vooral A.M. Snouck Hurgonje, de secretaris-generaal van het ministerie, J. Loudon, de Nederlandse ambassadeur te Parijs, en E. van Kleffens, hoofd Politieke Zaken van het ministerie, kreeg het in 1932 in de persoon van de 83-jarige oud-president van het Permanente Hof van Internationale Justitie B.C.J. Loder zijn gewenste Commissielid.²² In het kielzog van Loder vertrok ook Huizinga naar Genève, om er deel te nemen aan de 'Entretiens', ontmoetingen tussen buitenlandse intellectuelen. In maart 1935 publiceerde Huizinga zijn *In de schaduwen van morgen*, waarin hij zich kritisch uitliet over de internationale situatie. De faam van de Leidse professor als historicus met maatschappelijk engagement steeg hierdoor opnieuw. In juli van dat jaar voelde Loder zich gedwongen wegens gezondheidsredenen af te treden, waarna Huizinga als logische opvolger naar voren werd geschoven. De benoeming van de Leidse rector magnificus was in de eerste plaats een gevolg van zijn wetenschappelijke kundigheid en goede internationale contacten, maar moest ook worden gezien als een politiek gebaar naar Nederland, dat zich –zoals in het artikel van Huizinga uit 1930– steeds ongeruster toonde over de 'verpolitikisering' van de Internationale Commissie, waar wetenschappers steeds meer werden vervangen door staatslieden.²³

De al eerder genoemde ambigue houding van Huizinga tegenover de Volkenbond kwam dan ook al snel aan het licht. In alles droeg de Leidse professor het voorzichtige Nederlandse internationale beleid uit: hij wantrouwde de Europese grootmachten, verdedigde de vaderlandse soevereiniteit, benadrukte de voorbeeldfunctie van zijn thuisland en streefde desolaat naar neutraliteit.²⁴ Zo groeide Huizinga uit tot een spreekbuis van de Haagse regering: een voorstander van abstracte intellectuele samenwerking, maar afwijzend tegenover concrete politieke of militaire banden. Aan de andere kant was de Nederlandse geleerde wel ongekend productief binnen de CICI: van zijn hand verschenen ruim 120 brieven, enkele betogen gehouden tijdens de verschillende sessies en twee (ongepubliceerde)

21 De Voogd, 'Johan Huizinga en de Coopération intellectuelle internationale', 162.

22 Ibidem, 160.

23 Riemens, *De passie voor vrede*, 266.

24 De Voogd, 'Johan Huizinga en de Coopération intellectuelle internationale', 161.

rapporten.²⁵ In de meeste van deze stukken openbaarde Huizinga zich niet als pleitbezorger en aanjager van intellectuele initiatieven binnen de Internationale Commissie.

Op basis van zijn autoriteit als onderwijsdeskundige was hij belast met één van de pijlers onder de Volkenbond: onderwijshervorming, die een 'morele ontwapening tussen de volkeren' tot doel had door de stereotypen uit het geschiedenisonderwijs te verwijderen.²⁶ Bij bespreking van het onderwerp in 1936 liet Huizinga zich direct al kritisch uit over de voorgenomen plannen van de Commissie. In de notulen van de vergadering valt te lezen: 'Hij [Huizinga] vreest dat door gevaarlijke passages geheel te schrappen, de leerboekjes hun eigen karakter, het subjectieve element, dat wil; zeggen het nationale element, volledig verliezen. De spreker gelooft niet dat de absolute objectiviteit in het geschiedenisonderwijs te realiseren is.'²⁷ Zijn conservatieve gedachten houden hier echter niet op: 'Hij is van mening dat de politieke geschiedenis aan de basis van het geschiedenisonderwijs moet staan want het is deze die vorm geeft aan de geschiedenis, voor kinderen in elk geval, en hij vindt niet dat het aandeel voor de politieke geschiedenis moet worden beperkt om dat van de civilisatie te vergroten.'²⁸ De echo van de man die in latere tijden zou gaan gelden als de grondlegger van de cultuurgeschiedenis is hier nog nauwelijks te horen.

Hierboven werd al getoond hoe Huizinga zich ontwikkelde tot cultuurcriticus en zelfs cultuurpessimist voor hij toetrad tot de geledingen van de CICI. Al vanaf het begin van de crisisjaren dertig luidde de verontruste professor de noodklok en naarmate de jaren verstreken intensiverde Huizinga zijn aanklacht tegen het totalitarisme.²⁹ In 1937 herhaalde hij zijn kritiek

25 Idem.

26 Ibidem, 163.

27 Idem.

28 Idem.

29 Zie hiervoor ook: hoofdstuk XIV 'De Staat den Staat een wolf?': 'Terwijl het denken binnen den Staat zich van de algemeene principïen verplaatste naar de waarneming der werkelijkheid, en de vatbaarheid voor al te sterke illusies verloor, was er in het Volkenrecht, op grondslagen van antieke staatsleer, christelijke ethiek, ridderlijke regels en rechtsgeleerde theorie, een nieuw systeem gegroeid, dat alle staten als een gemeenschap beschouwde, onderling verplicht tot alle tot al die eerbiediging en gedragingen, die het recht ook van menschen in gemeenschap levende eischt.' Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek', zijn van mening dat de staat niet vanzelfsprekend met de staat verbonden is: 'Daarin is de staat weliswaar een belangrijke factor, maar omvang, taak en vermogen van de staat zijn nu ook juist het product van politieke strijd buiten de staat.'

nogmaals tijdens een vergadering van het Instituut voor Intellectuele Samenwerking, en werd zijn kijk op de toekomst steeds pessimistischer: 'De intellectuele samenwerking wordt met failliet bedreigd. Zij wordt nu uit ons sociale leven gebannen door twee reuzenkrachten: het hypernationalisme en zijn bondgenoot, de geest van de publiciteit. Het is de eerste keer in de Westerse geschiedenis dat het ideaal van internationale eenheid op verschillende plaatsen bewust en expliciet wordt afgezworen.'³⁰ Vervolgens herhaalde hij de waarschuwing die hij –bijna letterlijk– twee jaar eerder al had geuit in *In de schaduwen van morgen*: 'We leven in een barbaarse tijd. Het lijkt af en toe alsof we teruggevallen zijn tot de primitieve instincten en de zonden van onze voorouders. Het hypernationalisme, met inbegrip van het bolsjewisme, dat er een bijzondere uiting van is, is de plaag van onze tijd.'³¹ Op eenzelfde manier gebruikte de Leidse hoogleraar in zijn latere betogen voor de Internationale Commissie ook zinsneden uit zijn *Erasmus en Homo ludens*.

Het waren overduidelijk duistere dagen voor Johan Huizinga. Hij zag zijn idealen, waar hij in 1933 nog zo gepassioneerd voor had gepleit, overwoerd worden door de uitgroei van het totalitarisme en de steeds groter wordende oorlogsdreiging.³² Bovendien ergerde hij zich in toenemende mate aan de besluiteloosheid van de CICI. Na afloop van de vergadering van 1937 schreef hij zijn verloopde: 'Een enorm tijdverlies. De hele behandeling van zaken in deze Coopération intellectuelle komt neer op 99% stencil en 1% nuttig resultaat... tijdverlies, tijdverlies in alle opzichten.'³³ C.T. van Valkenburg, die Huizinga van dichtbij meemaakte, beschreef hem in zijn biografie als 'het politieke geweten van Nederland'³⁴ en het lijkt dan ook geen toeval dat de cultuurcriticus zich in de laatste jaren van zijn lidmaatschap van de CICI richt op de neutraliteit van de staat en die van het geweten, zoals deze door de Amerikaanse president Roosevelt in een radiotoespraak werden genoemd. In november 1939 publiceerde

30 Ibidem, 166.

31 Ibidem, 167.

32 XXI 'Katharsis': 'Publieke krachten werken tot afwending van het grondelooze euvel, werken tot overeenstemming en overleg. [...] Toch zijn de krachten van een verstandig internationalisme op den duur niet genoeg, als de geest niet verandert. De geestelijke habitus van de mensen zelf moet veranderen.' Vergelijk: Geert Onne van de Klashorst en zijn 'nieuwe politieke cultuur', waarbij politiek een 'bewust menselijke activiteit is.'

33 Ibidem, 159.

34 Valkenburg, J. *Huizinga*, 69.

Huizinga op verzoek van de Internationale Commissie een klein werkje, *Neutraliteit en vrijheid, waarheid en beschaving*, een bewerking van een radiotoespraak. In dit zeventien pagina's tellende boekje verdedigde de voormalige Groningse hoogleraar nogmaals de Nederlandse neutraliteit als een 'natuurrecht' en deed hij tevens een opmerkelijke uitspraak: 'Het is dus volkomen gepast, dat een regeering, die zich neutraal heeft verklaard, alle handelingen der staatsburgers, die een breuk van die onzijdigheid zouden kunnen meebrengen, nauwkeurig bewaakt, daaronder begrepen handelingen, die voorwendsele zouden kunnen verschaffen aan kwaadwilligen. Daaruit volgt, dat de neutrale staatsburger zich een zekere beperking van zijn vrijheid van woord en gedrag moet laten welgevalen.'³⁵

Dit veranderende stijlelement stond niet op zichzelf. In 1941, de oorlog was inmiddels in volle gang, verscheen een artikel van Huizinga getiteld 'Over vormverandering der geschiedenis' in de bundel *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*. Het artikel was een stille aanklacht tegen de Duitse bezetting en de censuur en Huizinga was zich kennelijk bewust van de wijzigende dimensies van de politieke cultuur: 'Een geschiedenis, die zich niet meer laat verdichten (ik bedoel hier condenseeren, niet fingeeren) tot tragedie, heeft haar vorm verloren.'³⁶ Een jaar later werd de professor gearresteerd en in het gijzelaarskamp 'Beekvliet' bij St-Michielsgestel opgesloten. Op een verzoek tot vrijlating van de geleerde op leeftijd reageerden de Duisters negatief: 'Op grond van uw onderzoek moet ik U mededeelen, dat het mij in de huidige omstandigheden niet wel mogelijk is, van Huizinga als gijzelaar afstand te doen. Huizinga is voor het besef van de Nederlanders zoozeer de belangrijkste en bewuste exponent van de westelijke en daarmede jegens de Rijksgedachte en het Nationaal-socialisme vijandig gezinde wetenschap en geesteshouding, dat men het ons als onzekerheid of zelfs zwakheid zou uitleggen, wanneer hij uit het gijzelaarskamp zou worden ontslagen (...)'³⁷

35 J. Huizinga, *Neutraliteit en vrijheid, waarheid en beschaving* (Haarlem 1939) 15. Huizinga werkt voorts de gedachte tussen 'neutraliteit van staat en geweten' uit: 'Zolang het gewapend geweld aan het woord is, zal de Neutraliteit van Staat onvermijdelijk de vrijheid van gedachtenuiting meer of minder drukken. [...] Om kort te gaan: de bevoogding der publicatie, gebruikelijk in de zoogenaamde totalitaire landen, onmisbaar in de oorlogvoerende, zal zich onvermijdelijk ook uitstrekken tot de neutrale landen. De normale vrijheid van gedachtenuiting is overal opgeschort.'

36 J. Huizinga, 'Over vormverandering der geschiedenis', *Mededeelingen der Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 4 (1941) 79-97, aldaar 87.

37 Van der Lem, *Een zweven over de tuinen*, 86.

Samenvattend

Al vanaf de oprichting van de Volkenbond bestond de roep om een intellectuele component die onder de vlag van de Volkenbond voor een culturele uitwisseling diende te zorgen, om zo het wederzijds begrip te vergroten in een Europa waarin de littekens van de Grote Oorlog nog steeds zichtbaar waren. In 1922 zag de Commission Internationale de Coopération Intellectuelle (CICI) het licht, waarin vooraanstaande Europese geleerden als Curie, Bergson en Einstein zitting namen. Het Geneefse initiatief kreeg al snel navolging in de afzonderlijke lidstaten met het ontstaan van de verschillende nationale commissies. Nederland volgde deze ontwikkeling met argusogen, als kleine lidstaat voerde het een strikte neutraliteitspolitiek.

De Leidse professor en rector magnificus Johan Huizinga had in de jaren '30 als 'most famous man in Holland' internationaal al een naam gevestigd met zijn publicaties *Herfstij der Middeleeuwen* (1919) en *Homo ludens* (1924) en in 1933 nam hij reeds deel aan de 'Entretiens'. Hij waarschuwde direct al voor het gevaar van het 'hedendaags nationalisme', al waren in zijn eigen betogen de nationale bewegingen steeds het uitgangspunt, het zogenaamde 'internationale nationalisme'. Met het vorderen van de jaren werd Huizinga steeds kritischer, en in zijn *Nederland's geestesmerk* (1934) liet hij zich pessimistisch uit over de toekomst van Nederland. In *de schaduwen van morgen* uit 1935 staat symbool voor Huizinga als cultuurpessimist, de Leidse hoogleraar bundelde er zijn aanklachten tegen de moderne tijd in en bracht het stijlverlies, vormverlies en mentaliteitsverlies van de crisisjaren '30 onder de aandacht.

In 1935 trad Huizinga toe tot het selecte gezelschap van de CICI. Als onofficieel vertegenwoordiger van de Nederlandse regering toonde hij ook hier een ambigue houding: hij wantrouwde 'hypernationalisme', maar bepleitte het nationalisme van de kleine landen en publiceerde zelf volop werken, maar wees erop dat regeringen censuur in de politieke ruimte mogen toepassen. In zijn werkzaamheden voor de CICI zijn de thema's uit zijn (cultuur-)historische werken terug te vinden: de cultuurcrises, het begrip 'civilisatie', nationalistische gevaren, de legitimiteit van het patriottisme en Nederland als gidsland. Naarmate Huizinga meer betrokken raakte bij de CICI groeide zijn afkeer ervan ook, in zijn latere publicaties wees hij wederom op het vormverlies van de cultuurgeschiedenis. Ondanks zijn pessimisme bleef hij wijzen op het Nederlandse recht tot neutraliteit (*Neutraliteit en vrijheid, waarheid en beschaving*), dat door Duitse inval van '40 was geschonden. 'Het geweten van Nederland' werd in 1942 door de Duitse bezetter in gijzeling genomen.